

Rövidítésjegyzék

- BÓNIS BÓNIS György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971.
Bibl. Hung. CSAPODI Csaba–CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica*. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. Bp. I, 1988, II. 1993, III. 1994.
- KOLLÁNYI KOLLÁNYI Ferenc: *Esztergomi kanonokok 1000–1900*. Esztergom 1900.
Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az OSzK-ban. Bp. 1986.
- KRISTÓ 1967 KRISTÓ Gyula: *Anjou kori krónikáink*. = Századok (101.) 1967. 457–514.
- MÁLYUSZ 1967 MÁLYUSZ Elemér: *A Thuróczy krónika és forrásai*. Bp. 1967.
- MÁLYUSZ 1973 MÁLYUSZ Elemér: *Kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon*. Bp. 1973. (Irodalomtörténeti füzetek 79.)
- MES III. *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis III*. Ed. L. C.DEDEK. Strigonii, 1924.
- SRH I. *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque Arpadianae gestarum*. Ed. E. SZENTPÉTERY. Budapestini, 1937.
- TARNAI TARNAI Andor: „*A magyar nyelvet írni kezdik*”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp. 1984.

Új nyomdatörténeti adatok Erdélyből. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia legrégebb korszakának (1473–1800) feldolgozásával foglalkozó munkacsoport az Országos Széchényi Könyvtárban a legutóbbi években kimagasló figyelmet szentel a korábban évtizedeken át kutatathatatlan erdélyi gyűjteményeknek.¹ Ennek során különösen eredményesnek mutatkozik a volt szász városokban (Nagyszeben, Brassó, Segesvár stb.) őrzött régi nyomtatványok számbavétele. Ezeken a helyeken ugyanis eddig viszonylag kevés magyar bibliográfus fordult meg. Akik pedig ott jártak, azok sem érdeklődtek valamennyi 1801 előtti hazai nyomtatvány iránt, amint ez a jelenlegi munka során történik. Így most nyílik mód először, olyan csoportok másolatban történő beszerzésére is a magyar nemzeti könyvtár számára, mint amilyen pl. Julius Gross által² leírt több száz brassói kisnyomtatvány, többnyire egyleveles plakát formájában, amelyek szinte mindegyike csupán egyetlen példányban maradt fenn, és pedig a helyi evangélikus egyház levéltárában.

Az ezer és ezer, korábról már ismert hazai nyomtatvány újabb és újabb példányának regisztrálása mellett száz és száz teljességgel ismeretlen kiadványt sikerült már eddig is számba venni, jóllehet a fentiekben körvonalazott erdélyi vállalkozás elvégzése még annak első felében jár. Így fordulhatott elő, hogy az 1801 előtti nyomdahelyeink és nyomdászaink már régen kialakult és az utóbbi évtizedek munkája során csak kevés kiegészítést igényelt jegyzékéhez is akadnak újabb, a korábbiakat kiegészítő adatok.

A közelmúltban egyetlen hónapon belül előbb a segesvári volt evangélikus gimnázium,³ majd a nagyszebeni Brukenthal múzeum könyvtárában⁴ sikerült rátalálni egy-egy példányban arra a tizenhatodréti alakú, német nyelvű naptárra, amelyet az 1718. esztendőre a szebeni városi nyomda felszerelésével állítottak elő, és ahol a címlap alján nyomdahelyként „Heltau” olvasható.⁵ (1. ábra)

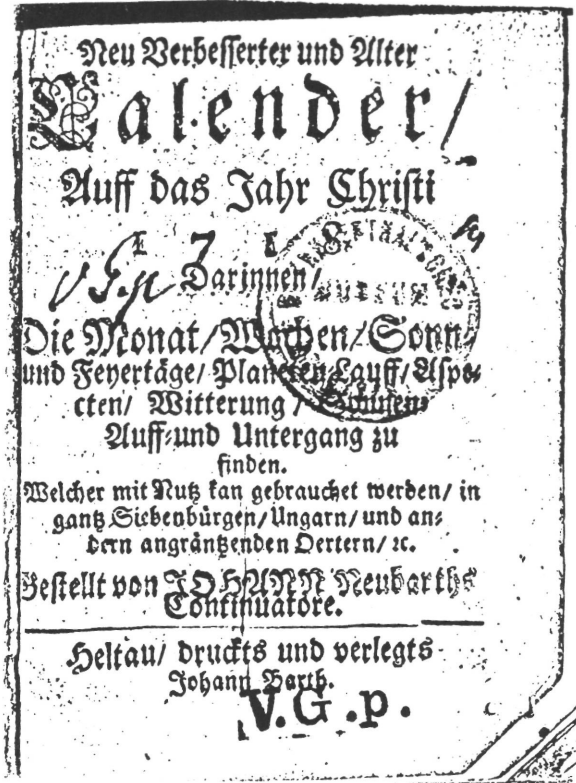
¹ Magyar Könyvszemle 1998. 44.

² GROSS, Julius: *Kronstädter Drucke 1535–1886*. Kronstadt 1886.

³ Jelzete 21 449.

⁴ Jelzete P. I. 68.

⁵ Heltau, druckts und verlegts Johann Barth. – AVRAM, Mircea: *Calendarele sibiene în limba germană (sex. XVII–XX)*. Sibiu, 1979. Ő ezt a nyomdahelyet megkérdőjelezte.

1. ábra

A helymegjelölés a Nagyszebentől alig több mint tíz kilométerre fekvő, gazdag történelmi múlttal rendelkező kis helysége, Nagydisznódra vonatkozik.⁶

A hazai századok történeti szakajtója már jó egy évszázada foglalkozott, éppen a Brukenthal-féle példány alapján, ezzel a nyomdahellyel.⁷ A *Korrespondenzblatt* c. erdélyi folyóiratban C. K. megjelöléssel⁸ jelent meg az a néhány soros kérdés, hogy milyen történelmi körülménynek tudható be az 1718. évre szóló szebeni naptár címlapján olvasható „Heltai” nyomdahely.⁹

A válasz erre a feltett kérdésre már a folyóirat következő számában napvilágot látott W. B. jr.¹⁰ tollából.¹¹ Ez felhívta a figyelmet Wilhelm Schmidt írására,¹² amelyben részletes leírása olvasható az ezzel kapcsolatos 1717. évi szebeni eseményeknek. Eszerint ez év júniusában Szeben városában a nagydisznódi kapu előtt fekvő erődben, ahol szegény emberek kunyhókban tengették életü-

⁶ Általában úgy gondolják, hogy Heltai Gáspár ebből a községből származott.

⁷ Itt kell őszinte köszönetet mondani Gernot Nussbächernek, a brassói állami levéltár helyettes igazgatójának, aki erre a figyelmemet felhívta, és az erre a témára vonatkozó saját jegyzeteit készséggel rendelkezésre bocsátotta.

⁸ Carl Kisch?

⁹ *Korrespondenzblatt für siebenbürgische Landeskunde* 1890. 108.

¹⁰ Wilhelm Bruckner?

¹¹ 9. jegyzet 119–120.

¹² *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde* N. F. XIII. 1866. 286–289.

ket, pestis ütötte fel a fejét. Ezért a városparancsnok, Johann Stephan Steinville gróf elrendelte ezeknek a bódéknak felégetését. Lakóit a Szebentől közvetlenül északra fekvő Szentersébet¹³ előtt levő, cölöpsorral körülvett kertbe telepítették át.

Szeptember 11-én több pestisgyanús haláleset történt fel. Ez arra készítette az ott lakó Kornis Zsigmond grófot, aki ekkor az erdélyi gubernium élén állt, hogy vezető tisztviselőivel együtt elhagyja a várost. Szeptember 17-én maga a tanács is úgy ítélte meg a helyzetet, hogy engedélyezi a lakosságnak Szeben elhagyását. A császári csapatok is hasonlóan cselekedtek: mindössze két század, mintegy 300 emberrel maradt a bástyákon vissza. Október 20-án a város vezetői és maga a tanács is áttelepült Nagydísznódra. A visszamaradottakkal a kapcsolattartást október 30-án csak bizonyos napokra korlátozták, amikor is a rokonok és ismerősök csak felügyelet mellett és kellő távolságból beszélhettek egymással. Nem ismeretes, hogy a házaikban maradt emberek közül hányat ragadott el a pestis.

1718. február 18-án külön embereket rendelt meg a tanács a pestises betegek házainak fertőtlenítésére, és a még beteg négy személy Bungardra történő szállítására. Tíz nappal később azután feloldották ez eddigi szigorú zárlatot. Azonban a betegség még nem múlt el teljesen, mert Szeben nyugati részében újabb megbetegedések történtek. A tanács ezért április 10-én elrendelte a koldusok és cigányok teljes mozgástilalmát, míg a többiek is csak az őrség alapos testi vizsgálata után léphették át az ellenőrzőpontokat. Ugyanebben a hónapban – feltehetően a járvány elcsendesedését követően – több rendelkezést is hoztak a pestises betegek holmijainak kivétel nélküli elégetésére.¹⁴

A fentiek alapján nem kétséges, hogy a város nyomdáját annak akkori vezetője, Johann Barth a tanács áttelepülésével párhuzamosan az 1717. év utolsó és a következő esztendő első hónapjaiban ugyancsak Nagydísznódra helyezte át. Ez a helység így bevonult a 18. századi erdélyi nyomdahelyek közé.

Richard Schuller 1711. évre szóló és Nagydísznódon készített német nyelvű naptárról írt, amelyet Johann Barth nyomdász állított elő.¹⁵ Ez mintha arra utalna, hogy a szebeni városi nyomda a fentiekben ismertetett 1717/1718. évi kényszerű átköltöztetésére már ezt megelőzően, az 1710/1711. esztendőben is sor került volna. Megerősíteni látszik ezt az 1710. augusztus 9-től 1711 januárjáig tartó pestis, amelynek egyedül ebben a városban mintegy félezer halálos áldozata volt. A környékkel együtt ez a szám megközelítette a kétezret.¹⁶ Nyomdatörténeti szempontból érdemes megemlíteni, hogy feltételezhetően ennek az 1710-ben kitört járványnak alkalmával másolták le¹⁷ az első erdélyi tipográfiának, a szebeninek 1530-ban készült kiadványa szövegét.¹⁸ Mára ennek a Sebastian Pauschner által írt pestiskönyvnek emléke csak ilyen alakban maradt fenn.¹⁹

Valóban kézenfekvőnek tűnik a fentiek alapján annak feltételezése, hogy a szebeni nyomda az 1717-ben kitört pestist megelőzően, már 1710-ben is átköltözött átmenetileg a ragály elől Nagydísznóra. Az a körülmény azonban, hogy e naptár nyomdászának neve Schuller közlésében „Johann Barth”, valószínűtlenné teszi ilyen kiadvány létét. Ennek a nevezetes nyomdászdinasztiaának az évszám alapján számításba vehető első két ismert tagja is ezt a nagyon gyakran használt

¹³ Hammersdorf.

¹⁴ HERBERT, Heinrich: *Die Gesundheitspflege in Hermannstadt zur Zeit Karls VI.* In: *Programm des evangelischen Gymnasiums A. B. ... zu Hermannstadt 1892/1893.* 14–21.

¹⁵ SCHULLER, Richard: *Der evangelisch-sächsische Pfarrer in seiner kulturgeschichtlichen Bedeutung.* Schäßburg, 1930. 61.

¹⁶ 14. jegyzet 11–13.

¹⁷ NUSSBÄCHER, Gernot: *Aus Urkunden und Chroniken.* Bukarest, 1981. 149.

¹⁸ RMNy 10.

¹⁹ Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 1963/27. 257–271.

keresztnevet viselte. Az idősebb tevékenysége az 1696 és 1706, a fiatalabbé pedig az 1714 és 1746 közötti évekből tudott.²⁰ Ebből kiviláglik, hogy kettőjük munkássága időben nem függött össze. A szebeni városi nyomdát az 1707–1716 időkorben Michael Heltzdörffer vezette.²¹

Sajnos ebből az 1711. esztendőre szóló szebeni naptárból ma egyetlen példány sem ismeretes. Így teljes bizonyossággal nem dönthető el, hogy mi is a pontos helyzet. Elméletileg ugyan elképzelhető, hogy ezt a kalendáriumot valamelyik Barth állította elő Nagydisznódon, amíg Heltzdörffer Szebenben maradt. Ennél jóval nagyobb azonban annak valószínűsége, hogy Schuller írta az évszámot, amikor 1718 helyett 1711-et közölt. Az sem zárható azonban ki, hogy a tévedés az ő forrásától, Martin Schustertől, a nagyszebeni Brukenthal Múzeum igazgatójától származik. Ő, mint városa történetének kiváló ismerője nyilván tudott az 1710/1711. évi járványról. Ugyanakkor az általa akkor vezetett gyűjteményben őrzik ma is az 1718-ra szóló nagydisznódi naptár egyik példányát. Nem lehetetlen, hogy e két pestisjárvány évszámai cserélődtek fel nála, amikor tájékoztatta Schullert.

A nagyszebeni gyűjteményben az előbbivel azonos jelzet²² alatt őrzik, az 1718. évre készülttel azonos kivitelű másik szebeni német naptárat, amelyik az 1739. évre szól. (2. ábra) Ez címlapjának alján az „In Heltau, druckts Johann Barth” szöveget viseli.²³ Aligha kétséges, hogy ezek szerint az 1738. év második felében a városi nyomda tehát átmenetileg ismét áttelepült Nagydisznódra. Az ok is nyilvánvalóan azonos volt: a pestis veszélye. Valóban, 1738 júniusa és 1739 áprilisa között ismét ez a ragály pusztított Szebenben és annak környékén: 29 éven belül immár negyedszer. Egyedül július 20. és 29. között több mint ezer személy hagyta el ezért a várost: a lakosság-
nak mintegy negyede. Ez alkalommal – figyelmen kívül hagyva a környező tanyák lakóit és a cigányokat – nem kevesebb, mint 948 áldozata volt a pestisnek.²⁴

Bár a szakirodalomban nem volt található adat arra, hogy a város vezetősége – az 1717/1718. évi járványhoz hasonlóan – ez alkalommal is kitelepült Nagydisznódra, az egész a korábbi eseményekhez félelmetesen hasonló módon zajlott. Ráadásul a beszámolók szerint²⁵ ezt a községet – úgy tűnik – a ragály ez alkalommal is elkerülte. A szebeni városi nyomda átmeneti nagydisznódi működése 1738/1739-ben tehát pontos megismétlődése volt a két évtizeddel korábbiaknak.

Ezt látszik megerősíteni az a két adat, amelyet Gernot Nussbächer²⁶ volt szíves rendelkezésre bocsátani. Ezek szerint 1739-ben Nagydisznódon nyomtatták ki fölió alakban két levélre azt a latin nyelvű rendelkezést, amelyet 1713-ban hoztak és alkalmaztak Bécsben a pestis ellen.²⁷ Ezt az erdélyi fejedelemségben életre hívott egészségügyi császári bizottság németből latinra fordította.²⁸ A kiadvány impresszumadata így szól: „Heltae – Typis Johann. Barth. Cibin. Anno MDCC XXXIX.” Ebből a kiadványból Kemény Józsefnek birtokában volt egy példány.²⁹ Sőt ennek a pestisre vonatkozó rendelkezésnek német nyelvű eredeti szövegét is elkészítette a szebeni

²⁰ PETRIK VIII. 546.

²¹ PETRIK VIII. 550.

²² 4. jegyzet.

²³ Mircea Avram (5. jegyzet) a 48. sz. alatt ezt a példányt írta le. A nyomdahelyet itt is megkérdejelezte.

²⁴ 14. jegyzet 29–33.

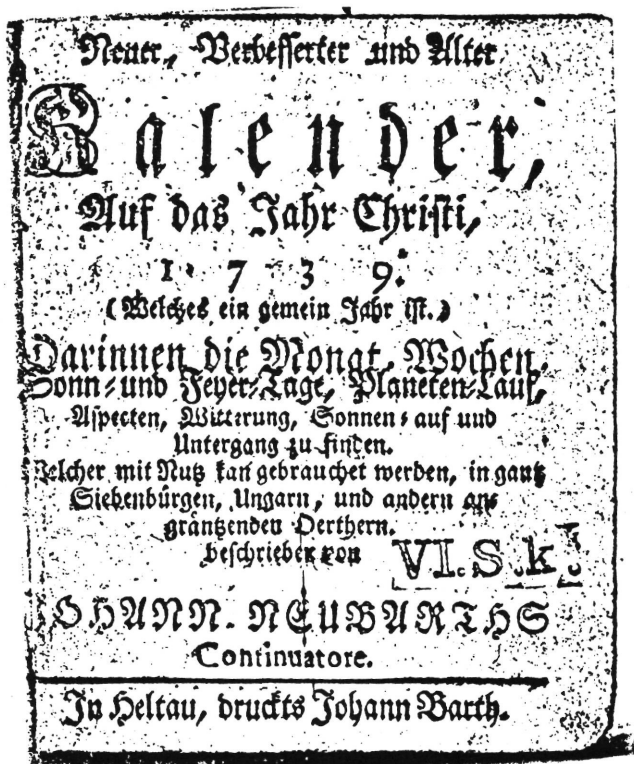
²⁵ 24. jegyzet.

²⁶ 7. jegyzet.

²⁷ *Lustratio ordo infectarum aedium, habitationum et nosocomiorum, Anno M.DCC. XIII Vienneae, et ibidem in provincia observatus et practicus.*

²⁸ *Per caesaream in Principatu Transilvaniae erectam sanitatis commissionem ex Germanico idiomate in Latinum translatus.*

²⁹ KEMÉNY, Josephus: *Transilvania possessionaria*. Terra Saxonum. Nagy Disznód. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára.

2. ábra

nyomdász.³⁰ A megjelentetés helyére és idejére vonatkozólag a címlap utolsó sorai adnak felvilágosítást: „Im Druck gegeben Heltau, nachgedruckt bey Johann Barth Buchdruckern in Herrmanns-Stadt 1739.”³¹

Ezek szerint a latin nyelvű fordítást a Barth által bérelt szepeni városi műhely még második, ideiglenes, nagydisznódi tartózkodása folyamán állította elő 1739-ben, a német eredetit pedig ugyanott adták nyomdába, de annak kinyomtatására már csak a Szebenbe történt visszatérést követően került sor. Az 1739. évre szóló naptárat – az időben történő terjesztés érdekében – nyilván már az előző esztendő utolsó hónapjaiban állították elő Nagydisznódon. A pestis elleni rendelkezés latin fordítását pedig ugyanott 1739-ben. Az eredeti német szövegnek elkészítése ugyanebben az esztendőben viszont már Szebenben történt. Mindebből az a következtetés vonható le, hogy Nagydisznódon a Barth-féle műhely – az 1718/1719. évihez hasonlóan – az 1738. év második felétől a következő esztendő első feléig tartózkodott ebben a helységben.

³⁰ „Ordnung derer inficirten Häußer und Wohnungen auch Lazareten, wie solche anno 1713 in Wienn und auf dem Land vorgekehret worden. Von einer kayserlichen in Siebenbürgen aufgestellten Sanitaets Commission zu dem Gebrauch dieses Landes wegen Ermanglung genugsamer Exemplarien nochmalen.”

³¹ KEMÉNY Sámuel: *Chartophilacium Transilvanicum*. Tom. XXVIII. – A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratára.

Az erdélyi szászország két legfőbb városa mindig is Szeben és Brassó volt. Mindkettő már a 16. század második negyedétől, ha nem is folyamatosan, de nyomdahely volt. Így mint ilyen, a legrégebbek közé tartozik a Kárpát-medencében. További jelentős települései voltak az erdélyi németységnek Medgyes, Beszterce és Segesvár. Közülük az első kettőben a 18. század második felében működött könyvsajtó, míg Segesvárott csak az 1867. évi kiegyezést követő időben. Besztercén 1760-tól folyamatosan, míg Medgyesen 1765-től 1810-ig, majd 1871-től ismeretes nyomdai tevékenység. A retrospektív magyar nemzeti bibliográfia keretében folyó adatgyűjtés a 18. századból eddig igencsak szerény számban tudott regisztrálni kiadványokat ebből a két városból: Beszterceből 13, Medgyesről pedig összesen 16 bibliográfiai egységet.³² Bár e két helyen a 18. században aligha folyt kiemelkedő mennyiségű tipográfiai tevékenység, mégis a több évtizeden át működő műhelyek számszerű termése a fenti számoknál nyilvánvalóan lényegesen nagyobb volt.

Az erdélyi gyűjteményekben folytatott bibliográfiai adatgyűjtés során azután a fentiekhez viszonyítva valóban jelentős mennyiségű, korábról nem ismert kiadvány került már eddig is napfényre. Az ezeken olvasható nyomdásznevek alapján korábról nem ismert is előkerült. A nagy-szebeni Brukenthal múzeum könyvtárában őrzött medgyesi, német nyelvű naptársorozaton lehetett legjobban a tulajdonosi változást felismerni. Az 1765–1784 között mindig Johann Sifft neve olvasható, majd az 1789-re szóló kalendáriumon a „mit Siftischen Schriften” megjelölés található. Ez arra utal, hogy az 1788. esztendő második felében a korábbi tipográfus már halott volt, és a tulajdoni viszonyok ezt követően még rendezetlenek lehettek.³³ Az 1790. évtől azután a medgyesi kiadványokon Johann Michael Sifft neve olvasható, aki nyilván az elhunyt nyomdász fia lehetett, és eddig nem szerepelt a hazai nyomdászok jegyzékén.

BORSA GEDEON

A dunántúli pietisták „jenai” műhelye. Nyomdatitkok és szerzőségi kérdések. A legújabb tipográfiai kutatások szerint 1733–34-ben több evangélikus kiadvány is megjelent titokban a győri Streibig nyomdában: id. Ács Mihály *Aranyláncza és Zengedező mennyei kara* két-két kiadásban, az *Utítárs* és a *Halott temetéskorra való énekek*,¹ Hegyfalusi György *Centifoliája*² és Bárány György *Panoplia catholicája*.³ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy kortárs adatokkal is rendelkezünk maga a közreműködő, Fábri Gergely naplójából.⁴ Ebből kiderül, hogy 1733-ban Fodor István (alsóbüki nemes) finanszírozta a kiadást, míg 1734-ben Müller János győri könyvárus rendelte meg saját költségére a munkát. A szöveg gondozását és a korrekktúrát mindkét esetben Fábri végezte. A *Panoplia catholica* c. „dictomos könyv” háttere annyiban más, hogy szerzője azt saját költségén adatta ki: Bárány állítólag három évi fizetését fordította erre a

³² PETRIK VI. 13–14, 225. – VIII. 254–255, 369–370.

³³ Pl. több gyermek és az özvegy között még nem történt meg a vagyonmegosztás, az egyetlen fiúörökös még kiskorú volt stb.

¹ PETRIK I. 14–15, 634, VII. 92; SZELESTEI N. László: *Hamis impresszumú könyvek a 18. századi Magyarországon. I–II.* = MKSz 1983. 292–304, 1991. 343–351. I. 294, 302; II. 344–347; V. ECSE-DY Judit: *Titkos nyomdahelyű régi magyar könyvek. 1539–1800.* Bp. 1996. 34–35. és 37–39. sz.

² H. n. 1729. PETRIK II. 91. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 343–344, 350.

³ H. n. 1733. PETRIK III. 33; PAYR Sándor: *Magyar Pietisták a XVIII. században.* In: *Magyar protestáns egyháztörténeti monográfiák I.* Bp. 1898. 97–174, 156. Vö. SZELESTEI 1983–1991. II. 346–348.

⁴ PAYR Sándor: *Fábry Gergely naplója.* = Theológiai Szaklap (2.) 1903/4. 124–132, 129–130; SZELESTEI 1983–1991. II. 350–351.